

Y.İ.QASIMOVA

müəllim

e-mail: gasimovayegana1771@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0005-6955-6239>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2025.3.144

ALMAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FONEM QARŞILAŞMALARININ MÜQAYİSƏSİ

Xülasə. Bu məqalədə tanınmış dilçi N.S.Trubetskoy tərəfindən dilçilik sahəsinə gətirilmiş fonemlərin qarşılaşmaları anlayışı araşdırılır. Məqalədə müxtəlif dilçilik mənbələrində fonoloji qarşılaşmalarla bağlı verilmiş fikirlər nəzərdən keçirilir, fonemlər arasında fərqləndirici münasibətlərin yaranma şərtləri aydınlaşdırılır. Alman və ingilis dillərində fonoloji qarşılaşmaların ayırdedici xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilir.

Araşdırmada göstərilir ki, fonoloji sistemlərdə fonemlər arasında fərqləndirici əlamətlərə əsaslanan qarşılaşmalar mövcuddur və bu, xüsusi metodla təyin edilə bilər. Məqalədə vurğulanır ki, fonetik qarşılaşma – iki və ya daha çox fonemi müqayisə edərək hər hansı bir əlamətin olub-olmamasını ortaya çıxarmaqdır.

Açar sözlər: fonem, fonoloji sistem, fonoloji qarşılaşmalar, sintaqmatika, paradiqmatika, diferensial əlamət

Giriş. Dilin fonoloji sisteminin tədqiqi, ilk növbədə, a) fonemlər sistemi və b) fonotaktik strukturların təsvirini əhatə edir. Dilin fonem tərkibinin danışıqda işlənmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi isə sintaqmatik fonologiyanın əsas problemlərindəndir, çünki fonoloji sistemin təsviri, eləcə də onun sistem daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində yalnız paradiqmatik münasibətlərinin araşdırılması kifayət deyildir. Əgər paradiqmatikada dil vahidlərinin qarşılaşması fərqləndirici əlamətlərə əsaslanırsa, sintaqmatikaya isə fonemin fərqləndirici əlamətləri ilə yanaşı, integral əlamətləri də daxildir. Buna görə də istənilən fonemli dilin fonoloji sisteminin dolğun və hərtərəfli təhlili paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərin tədqiqindən birbaşa asılıdır. Fonoloji sistemin elementləri olan fonemlər öz aralarında paradiqmatik və sintaqmatik münasibətdədir. Paradiqmatika dil vahidlərini sistemdə qarşılaşma münasibətində olan elementləri kimi təmsil edir. Sintaqmatik əlaqələr isə sistemin elementlərinin xətti düzülüşü və onların birləşmələri ilə müəyyən edilir [1]. İkidilli qarşılaşmalar müqayisə olunan dillərin fonoloji sistemlərinin xüsusiyyətlərini – oxşarlıq və fərqlilikləri üzə çıxarmağa imkan verir. N.S.Trubetskoyun da yazdığı kimi, “yad dilə qulaq asarkən biz eşitdiyimizi qeyri-ixtiyari şəkildə ana dilimizin “fonoloji ələyindən” istifadə edirik” [2, s.59].

Mövzunun aktuallığı. Müasir linqvistik araşdırmalar dil hadisələrinin təsvirinə sistemli yanaşmanın tətbiqi ilə səciyyələnir. Dil müxtəlif struktur səviyyələri və vahidlərinin mürəkkəb daxili əlaqə və təsirdə olduğu, sistemin bir vahidinin dəyişməsinin onun digər sahələrində dəyişikliklərə və ya bütövlükdə sistemin tarazlığının pozulması ilə nəticələnən dinamik və inkişafda olan sistemi təmsil edir. Dil vahidinin (fonemin) sistemindəki yeri onun dilin əsas funksiyasının yerinə yetirilməsində – informasiya mübadiləsi üçün mənalı vahidlərin yaranması və qavranılmasını təmin etməkdə iştirakı ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatın predmetini alman və ingilis dillərində fonoloji qarşılaşmaların mütəşəkkil strukturunu təmsil edən samitlər yarım sistemi təşkil edir. Qarşılaşdırma metodu dil vahidlərinin identifikasiyası, fərqləndirici əlamətin və ya fonetik inventar strukturunda fərqləndirici əla-

mətlərin dəstinin aşkar edilməsi üçün istifadə edilir və fonoloji qarşılaşmaların təyin edilməsində əsas metod kimi çıxış edir.

Fonem potensial olaraq mənə ilə əlaqəli, distinktiv əlamətlərdən ibarət minimal diskret dil vahididir və fonem tərkibinin korrelyasiyası kimi fonoloji qarşılaşmalar yarada bilər. Fonemlər fonoloji sistemdə paradigmatik (sistemdə yer alan alternativlər) və sintaqmatik (xətti düzülüş və birləşmələr) əlaqədədir. Sintaqmatika dil vahidlərinin xətti ardıcılığı və qarşılıqlı münasibətlərini tədqiq edir. Fonetik paradigmatika fonem əvəzetmələrini, fonetik sintaqmatika isə fonem birləşmələri və oppozisiyalarını araşdırır. Fonemlərin sintaqmatik tədqiqi fonoloji sistemin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır və tipoloji tədqiqatlar üçün əhəmiyyətlidir. Dilin fonoloji strukturunu anlamaq üçün dil daşıyıcılarının perseptiv fəaliyyətini öyrənmək vacibdir. Perseptiv fonetika nitqin qavranılması zamanı səs informasiyalarından istifadəni və fonemlərin düzgün fonoloji şərhini araşdırır. L.V.Bondarkonun fikrincə, nitqin qavranılması fonetik qeyri-müəyyənliklə dil vahidlərinin sistemliliyi arasındakı ziddiyyətin həllidir [3, s.11].

Fonoloji qarşılaşma (fonoloji oppozisiya) anlayışı dil səslərinin fonetik-fonoloji xüsusiyyətlərinə münasibətdə çoxqütblü fenomendir. Dilin fonoloji sisteminin fonetik-fonoloji təsvirində fonoloji qarşılaşmalar anlayışı mühüm yer tutur. Nəzəri mənbələrdə “qarşılaşma” termininə müxtəlif tərif və şərhlər verilmişdir. “Fonoloji qarşılaşmaya” verilmiş təriflər arasında N.S.Trubeskoyun tərfi dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edir: “fərqlənmə anlayışı qarşılaşma (oppozisiya) anlayışını tələb edir. ...iki şey bir-biri ilə qarşılaşdırılanda onlar arasında qarşılaşma (oppozisiya) münasibətləri olduqda onlar bir-birindən fərqlənir. Səs keyfiyyəti yalnız başqa səs keyfiyyətlərinə qarşı qoyulduqda, yəni o, səs oppozisiyasının üzvü olduqda fərqləndirici (distinktiv) funksiya daşıyır. ...dildə iki sözün intellektual mənalərini fərqləndirə bilən səs qarşılaşmalarını biz fonoloji və ya distinktiv oppozisiyalar adlandırırıq [4, s.109; 5, s.39].

Dilçilikdə fonoloji qarşılaşmalar nəzəriyyəsinin banisi N.S.Trubeskoy “oppozisiya” (qarşılaşma – Y.Q.) anlayışını işlətməmiş və mənə fərqləndirici qarşılaşmaların təsnif prinsiplərini də müəyyən etmişdir. Digər dillərdə olduğu kimi, alman və ingilis dillərində də fonem tərkibinin strukturu fonemlər sisteminin korrelyatı kimi çıxış edən fonoloji qarşılaşmalar üzrə reallaşır. Fonem aid olduqları dildə fonoloji qarşılaşmaların üzvü kimi çıxış edir. Hər bir dilin fonemlər sistemi fonoloji qarşılaşmaların nizamlı strukturunu yaradır. Dilin fonoloji sisteminin təsvirinin yolu fonoloji qarşılaşmaların müəyyən edilməsindən keçir. N.S.Trubeskoyun fikrincə, *dilin fonem tərkibi fonoloji qarşılaşmaların yalnız korrelyatıdır. ... fonologiyada əsas rol fonemlərə yox, məna fərqləndirici qarşılaşmalara aiddir*. Fonem fonoloji qarşılaşmalar sistemində müəyyən struktur nümayiş etdiridiyi üçün fonoloji məzmunə malikdir” [2, s.72]. Əlavə edək ki, N.S.Trubeskoyun “dilin fonem sistemi ondakı fonoloji qarşılaşmaların cütlüyüdür” fikrində fonoloji qarşılaşmaların rolu qabarıq şəkildə təqdim edilmişdir, halbuki fonem dilin fonoloji səviyyəsinin əsas vahididir, qarşılaşmalar sistemi isə fonemlər arasında müxtəlif münasibətləri əks etdirir.

N.S.Trubeskoyun fonoloji qarşılaşmalarında dilin fonem tərkibi üç fərqli əsasda təsnif edilir:

- 1) qarşılaşmaların bütövlükdə qarşılaşmalar sistemində münasibətdə təsnifi: təkmeyarlı və çoxmeyarlı, təcridi və propozisional qarşılaşmalar [5, s.87];
- 2) qarşılaşma üzvləri arasındakı münasibətə görə qarşılaşmaların təsnifi: privativ, də-rəcəli və ekvipolent (bərabərdə-rəcəli) qarşılaşmalar [5, s.97];
- 3) qarşılaşmaların müxtəlif mövqelərdə məna fərqləndirici gücünün həcmi və ya təsirliliyinə görə təsnifi: sabit və neytrallaşan qarşılaşmalar [5, s.101].

Qarşılaşmaların fonoloji mahiyyətini müəyyən etmək üçün, ilk növbədə, fonetik əlamət və fonoloji kontrast kimi iki anlayışı fərqləndirmək vacibdir. Fonologiyada qarşılaşmaların strukturunu təsvirində dil vahidinin fonetik xüsusiyyətlərindən istifadə edilir və seqment səviyyəsindəki fonem bütün artikulyator-akustik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, fonoloji səviyyədə isə fonem onu dildəki digər fonemlərdən fərqləndirən relevant əlamətlərin minimal

toplusu ilə xarakterizə edilir. Müasir tədqiqatlarda həm relevant əlamətlərin mənşəyinin təbiəti, həm də bu xüsusiyyəti müəyyən edən terminlərə münasibətdə də ortaq mövqe yoxdur. Ortaya belə bir sual çıxır – terminlər akustika, artikulyasiya və ya persepsiyaya aid ola bilərmi və bu aspektlərdən hansı sistemdə fonematik vahidlər üçün prioritetdir? N.S.Trubetskoyun “fonoloji tədqiqatlarda tezlik müəyyən fonoloji əlamətləri əks etdirməlidir” fikrinə istinad edən E.Alarkos yazır ki, “nitq axınında səsin təkrarlanma tezliyi, şübhəsiz ki, konkret dili fonetik cəhətdən səciyyə edir. Fonemlərin danışq aktında fərqləndirici əlamətləri ilə reallaşma tezliyi isə onlardan hər birinin funksional məhsuldarlığını üzə çıxarmaqla fonoloji səviyyədə səciyyələndirməyə imkan verir [6, s.34].

Dil sistemindəki fonemlərin maddi varlığını akustik təbiətə malik səslər təşkil edir. L.R.Zinderə görə, “akustik və tələffüz baxımdan fərqlənməyən səslər dil vahidlərini fərqləndirə, yəni fonem kimi çıxış edə bilməz. Linqvistik fərq akustik-tələffüz fərqlərin olmasını tələb edir” [7, s.75]. Fonoloji sistemdə fonemlər bu prinsipə tabedir. Məsələn, fonoloji sistemdəki uzun/qısalıq üzrə qarşılaşmanı nəzərdən keçirək. Uzun sait qısa saitdən kəmiyyət baxımından həmişə uzundur, lakin sistemdə qısa kimi təmsil olunan saitin konkret mövqedə nə qədər uzadılsa da, uzun sait kimi dərk olunması kimi qəbul edilməməlidir. Alman dilindəki “dört” və “ört” sözlərində sait nə qədər uzun tələffüz edilsə də, onu alman dilinin daşıyıcıları uzun sait kimi qəbul etmirlər, çünki eyni fonetik mövqedə uzun sait də uzun tələffüz ediləcəkdir: [’o:R] [8, s.235].

Fonemlər sistemi fonem qarşılaşmalarından təşkil olunur. N.S.Trubetskoya görə, “istənilən fonemin fonoloji tutumu var, çünki fonoloji oppozisiyalar sistemi müəyyən nizama və struktura malikdir. Bu strukturu başa düşmək üçün fonoloji oppozisiyaların müxtəlif növlərini araşdırmaq lazımdır” [5, s.87]. N.S.Trubetskoyun fonoloji qarşılaşmalar nəzəriyyəsinin müddəalarına istinadən müqayisə olunan dillərin samitlər sistemində fonemlər arasındakı münasibətə görə fonoloji qarşılaşmaları belə təsvir etmək mümkündür:

a) privativ qarşılaşmalar – belə qarşılaşmalarda fərqləndirici əlamətin fonemlərin birində olması, digərində isə olmaması ilə səciyyələnir: kar/cingiltili, burun/ağız, dodaq/qeyri/dodaq və s. Məsələn: /d/ və /t/ qarşılaşmasında /d/ nişanlanmış, /t/ isə nişansız üzv hesab olunur;

b) dərəcəli (qradual) qarşılaşmalar – belə qarşılaşmalar üzvlərinin eyni əlamətinin müxtəlif dərəcədə olması ilə səciyyələnir. Məsələn, çənənin fərqli açıqlığı ilə tələffüz olunan və ya tonun müxtəlif yüksəkliyi ilə tələffüz edilən iki sait arasındakı qarşılaşma [5, s. 97], məsələn: /u/ - /o/, /ü/ - /ö/, /i/ - /e/;

c) ekvipotent qarşılaşmalarda hər iki üzv məntiqi cəhətdən bərabərhüquqludur, yəni müəyyən əlamətin nə eyni dərəcəsi, nə də onun təsdiqi və inkarıdır [5, s.97]. Məsələn: ingilis və alman dillərində /p/ - /t/, /d/ - /g/, /f/ - /k/ samitləri arasındakı münasibət buna misaldır.

İngilis və alman dillərində /t/ və /d/ fonemləri dilönü, kipləşən-partlayışlı samitlərdir. /t/ kar, /d/ isə cingiltilidir. Hər iki dildə bu tip fonemlər arasında fonoloji fərqlilik əsasən **cingiltlilik əlamətinə** əsaslanır və bu, **fərqləndirici əlamət** (distinctive feature) kimi çıxış edir.

Fonoloji səviyyədə /p/, /t/, /k/ və /b/, /d/, /g/ fonemləri **kar-cingiltili** oppozisiya əsasında **proporsional qarşılaşma** yaradır. Bu cütlüklər hər iki dildə sistematik şəkildə mövcuddur və fonemlərin eyni tip fərqləndirici əlamətə görə bir-birindən ayrıldığını göstərir.

Alman dilinin samitlər alt sistemində bəzi fonemlər, xüsusilə /m/, /n/, /r/ sonor samitlər olduğuna görə kar qarşılıqlara malik deyillər. Eyni zamanda /ts/, /tʃ/, /pf/, /x/, /h/ kimi kar samitlərin cingiltili variantları yoxdur, lakin onlar sistem daxilində digər kar samitlər kimi funksional rol oynayırlar.

Fonoloji qarşılaşmalar bəzən **üçüzvlü** formada (məsələn, /b/-/d/-/g/; /p/-/t/-/k/), bəzi hallarda isə **beşüzvlük** onfiqurasiyada müşahidə olunur:

- Alman dilində: /t/ - /s/ - /ʃ/ - /x/ - /h/
- İngilis dilində: /f/ - /θ/ - /s/ - /x/ - /h/

Fonemlər arasında həm **təkmeyarlı** (yalnız bir əlamətə görə fərqlənən), həm də **çoxmeyarlı** (bir neçə əlamətə əsaslanan) qarşılaşmalar mövcuddur. Məsələn, /k/-/h/ qarşılaşması təkmeyarlıdır (ağız, damaq və karlıq əlamətlərinə görə), lakin bu fonemlər /g/ ilə müqayisədə çoxmeyarlı qarşılaşma yaradırlar.

Təcrid edilmiş qarşılaşmalar, sistem daxilində digər fonemlərlə paralel oppozisiyada iştirak etməyən cütlükləri əhatə edir. Məsələn, /r/-/l/ qarşılaşması bu tipdir. Halbuki rus dilində bu qarşılaşma təcrid olunmuş hesab edilmir, çünki /r/-/l/ kimi yumşaq variantlar da mövcuddur.

Müasir ingilis dilində 24 samit fonem qəbul olunarsa, sistem daxilində mümkün ikili qarşılaşmaların ümumi sayı 276 olur ($24 \times 23 \div 2 = 276$). Əsas təkmeyarlı qarşılaşmalar bunlardır: /b/-/p/, /d/-/t/, /g/-/k/, /b/-/m/, /d/-/n/, /g/-/ŋ/, /dʒ/-/tʃ/, /θ/-/ð/, /v/-/f/, /s/-/z/, /ʃ/-/ʒ/, /z/-/ʒ/, /r/-/l/.

Bu qarşılaşmalardan /b/-/p/, /d/-/t/ və /g/-/k/ cütləri arasında əlaqə qurularaq **çarpazlaşan proporsional qarşılaşmalar** formalaşır. Məsələn, /b/-/m/ və /d/-/n/ oppozisiyaları /b/-/d/ və /m/-/n/ qarşılaşmaları ilə çarpazlaşaraq /b/-/p/-/m/ və /t/-/d/-/n/ kimi üçlü strukturlar meydana gətirir.

İngilis dilində 552 qarşılaşmadan 72-si təkmeyarlı və çoxmeyarlı proporsional, digərlərini isə çoxmeyarlı təcrid edilmiş qarşılaşmalardır. Başqa sözlə, ingilis dilində çoxmeyarlı təcrid edilmiş qarşılaşmalar fonem sistemində dominantdır. İngilis dilində /h/ fonemi /ʃ/, /r/, /l/ samitləri ilə təkmeyarlı təcrid edilmiş oppozisiya, başqa fonemlərlə çoxmeyarlı qarşılaşma əmələ gətirir: /s/, /tʃ/, /f/, /n/, /j/, /c/, /k/, /g/, /ŋ/, /x/.

Müasir alman dilinin fonoloji sistemində 23 samit fonem vardır [8, s.233]: /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /f/, /v/, /s/, /ʃ/, /x/, /h/, /j/, /ç/, /pf/, /ʃ/, /ts/, /tʃ/, /m/, /n/, /l/, /ŋ/, /R/ Deməli, müasir alman dilində qarşılaşmaların sayı 23×22 nisbətində olmalıdır. Nəticədə alman dilində 506 qarşılaşma yaranır. Fonoloji sistemdə qarşılaşmaların təkrarlandığını nəzərə alsaq, onda alman dilində ikili qarşılaşmaların sayı $23 \times 22 : 2 = 253$ olmalıdır. Alman dilində samitlərin təkmeyarlı qarşılaşmaları bunlardır: /b-p/; /d-t/; /g-k/; /b-m/; /d-n/; /g-ŋ/; /dʒ- tʃ/; /v-f/; /s-z/; /s-ʃ/; /r-l/; /ʒ-ʃ/.

Alman dilində samitlərin şaquli istiqamət üzrə bir fərqləndirici əlamət üzrə qarşılaşmalarını belə təqdim etmək olar: /p-b/ – “Pause/Bause”, /p - pf/ – “pflaster - plaustern”, /p-f/ – “Pater/Vater”, /p-w/ – “Port-Wort”, /b-p/ – “bauchen-pfauchen”, /b-f/ – “Bett-Fett”, /b-v/ – “Bier-wir”, “pf-f” – “Pfeil-weil”, /pf-v/ – “Pfad-fad”, /f-v/ – “Fest-West”. /t-d/ – “Torf-Dorf”, /t-ts/ – “matt-matsch”, /t-ts/ – “tanken-zanken”, /t-S/ – “Taten-Taschen”, /t-ʒ/ – “Tour-Jour”, /t-s/ – “Tendenz-Sentenz”, /t-z/ – “Tee-See”. /d-tS/ – “Kladde-Klatsche”, /d-ts/ – “danken-zanken”, /d-S/ – “drillen-schrillen”. /d-ʒ/ – “Paddel-Page”, /d-s/ – “Weide-Weisse”, /d-z/ – “dich-sich”, “tʃ-ts/ - “patschen-patzen”, “tʃ-f/ - “titschen-Tische”, /tʃ-ʒ/ – “Patsche-Page”, /tʃ-s/ – “patschen-passen”, /tʃ-z/ – “kitschen-kitzeln”, /ts-S/ – “Zaum-Schaum”, /ts-ʒ/ - “Cent-Gent”, /ts-s/ – “spitz-Spiess”, /ts-z/ – “Zauber-sauber”, /S-z/ - “schenken-senken”, /S-s/ – “Dresche-Dresse”, /S-ʒ/ – “Schar-Genre”, /ʒ -s/ – “Page-Passe”, /ʒ -z/ – “Gage-Gase”, /s-z/ – “weissen-weisen”, /k-g/ – “koennen-goennen”, /c`-j/ “China-Jena”.

Alman dilində samitlərin üfüqi istiqamət üzrə qarşılaşmalarını belə təqdim etmək olar: /p-t/ – “Pier-dir”, /p-k/ – “Pelle-Kelle”, /t-k/ – “Teil-Keil”, /b-d/ – “Bier-dir”, /b-g/ – “bar-gar”, /d-g/ – “Ding-ging”, /pf-tʃ/ – “knuepfen-knutchen”, /f-S/ – “firm-Schirm”, /f-c`/ - “Lift-Licht”, /f-x/ - “raffen-Rachen”, /f-h/ – “falls-Hals”, “S-c`” – “Maersche-Maerchen”, /S-x/ – “bauschen-bauchen”, /S-h/ – “Scherz-Herz”, /c`-x/ – “echt-acht”, /c`-h/ – “manche-Mannheit”, /x-h/ – “roch-Roheit”, /v-ʒ/ – “Welle-Gelee”, /v-j/ – “wollen-Jollen”, /ʒ -j/ – “Genre-Jahr”.

Alman dilində samitlərin iki fərqləndirici əlamət üzrə (dizyunksiya) qarşılaşmalarını belə təqdim etmək olar: /p-d/ – “Pose-Dose”, /p-tʃ/ – “Puppe-Putsche”, /p-ts/ – “Puppen-putzen”, /p-S/ – “Mappe-Masche”, /p-ʒ/ – “Etappe-Etage”, /p-s/ – “Rappe-Rasse”, /p-z/ – “Pollen-sollen”, /p-g/ – “platt-glatt”, /p-x/ – “Mappen-machen”, /p-h/ – “Paar-Haar”, /p-c`/ – “piepen-pichen”, /p-j/ – “Paar-Jahr”, /t-b/ – “Tonne-Bonne”, /t-pf/ – “Taten-Tapfen”, /t-f/ – “Trost-Frost”, /t-v/ – “tanzen-Wanzen”, /t-g/ – “Tier-Gier”, /t-c`/ – “eitel-Eichel”, /t-j/ – “tauchen-

jauchen", /t-x/ – "Rate-Rache", /t-h/ – "Tier-hier", /k-b/ – "Karriere-Barriere", /k-pf/ – "Kote-Pfote", /k-f/ – "welken-welfen", /k-v/ – "kein-Wein", /k-d/ – "Kuester-duester", /k-ʃ/ – "Lake-Latsche", /k-ts/ – "takeln-tatzen", /k-S/ – "Kuh-Schuh", /k-ʒ/ – "Kar-Genre", /k-s/ – "Nacktheit-Nassheit", /k-z/ – "kahl-Sahl", /k-c/ – "Kuecken-Kuechen", /k-j/ – "Kammer-Jammer", /k-x/ – "Akt-acht", /k-h/ – "Kunde -Hunde", /b-ʃ/ – "Kuben-Kutschen", /b-ts/ – "buegeln-zuegeln", /b-ʃ/ – "taub-Tausch", /b-ʒ/ – "Boe-Jeu", /b-s/ – "Reibe-Reis", /b-z/ – "Reibe-Reise", /b-c/ – "Reibe-Reiche", /b-j/ – "Bar-Jahr", /b-x/ – "Lob-Loch", /b-h/ – "Band-Hand", /d-pf/ – "Dosten-Pfosten", /d-f/ – "Dach-Fach", /d-v/ – "das-was", /d-c/ – "mild-Milch", /d-j/ – "doch-Joch", /d-x/ – "laden-lachen", /d-h/ – "doch-hoch", /g-pf/ – "gluecken-pfluecken", /g-f/ – "Geige-Feige", /g-v/ – "Gatte-Watte", /g-ʃ/ – "klagen -klatschen", /g-ts/ – "gar-Zar", /g-S/ – "Grillen-schrillen", /g-ʒ/ – "Getto-Jeton", /g-s/ – "reglos-restlos", /g-z/ – "Gang-Sang", /g-c/ – "Eigen-Eichen", /g-j/ – "gucken-jucken", /g-x/ – "mager-Macher", /g-h/ – "Gabe-Habe", /pf-ts/ – "Pfahl-Zahl", /pf-S/ – "Pflicht-schlicht", /pf-ʒ/ – "Tapfen-Etagen", /pf-s/ – "Tropf-Tross", /pf-z/ – "Pfahl-Saal", /pf-c/ – "Apfel-Achel", /pf-j/ – "Pfote-Jota", /pf-x/ – "Kopf-Koch", /pf-h/ – "Pferd-Herd", /ʃ-v/ – "Klatsche-Sklave", /ʃ-f/ – "klatschen-klaffen", /ʃ-c/ – "Kutschen-Kuechen", /ʃ-j/ – "Tschako-Jacke", /ʃ-x/ – "Kutschen-Kuchen", /ʃ-h/ – "tschilpen-Hilfe", /ts-v/ – "zollen-wollen", /ts-c/ – "Reiz-Reich", /ts-f/ – "Ziel-viel", /ts-j/ – "Zunge-Junge", /ts-x/ – "matzen-machen", /ts-h/ – "Zorn-Horn", /f-ʒ/ – "Fahr-Genre", /f-s/ – "Luft-Lust", /f-z/ – "Hafen-Hasen", /f-j/ – "Feder-jeder", /S-v/ – "Schuerze-Wuerze", /ʃ-j/ – "Scholle-Jolle", /c-v/ – "chinesisch-wienerisch", /c-ʒ/ – "Loeche-Loge", /c-s/ – "Grieche-Griesse", /c-z/ – "riecken-Riesen", /x-v/ – "lichen-Laven", /x-ʒ/ – "lochen-Logen", /x-j/ – "Bacher-Bayer", /x-s/ – "wach-was", /x-z/ – "Rachen-Rasen", /h-v/ – "Hand-Wand", /h-j/ – "Joch-hoch", /h-s/ – "Hafer-Hasser", /h-z/ – "Heide-Seide", /h-ʒ/ – "Hure-jour", /v-s/ – "Laven-lassen", /v-z/ – "Wein-sein", /j-s/ – "Mai-Mass", /j-z/ – "Jacken-Sacken".

Nəticələrə istinadən demək olar ki, alman dilində küylü samitlərin daimi fonematik əlaməti samitlərin kipləşən-novlu əlamətlər üzrə qarşılaşmasıdır. Bu qarşılaşma üçüzlüdür: /p/, /t/, /k/, /b/, /d/, /g/ – kipləşənlər; /pf/, /ts/, /ʃ/ – kipləşən-novlular; /f/, /v/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /c/, /j/, /x/, /h/ – novlular.

İndi isə alman dilində sonor samitlərin /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /l/ fonoloji qarşılaşmalarını nəzərdən keçirək. Xatırlatmaq istərdik ki, artikulyator baxımdan sonor samitlər küylü samitlərə yaxındır, çünki bu səslərin yaranmasında kipləşmə /m/, /n/, /ŋ/, nov və səs tellərinin titrəməsi /l/, /r/ müşahidə edilir.

Şaquli istiqamətdə korrelyasiya:

/l-n/ – "Lieder-nieder", /r-ŋ/ – "rar-Rang".

Üfüqi istiqamətdə korrelyasiya:

/m-n/ – "Macht-Nacht". /m-ŋ/ – "Semmel-Senkel", /n-ŋ/ – "bannen-bangen".

Alman dilində sonor samitlərin iki fərqləndirici əlamət üzrə (dizyunksiya) qarşılaşmaları:

/r-l/ – "Roch-Loch", /r-m/ – "rund-Mund", /r-n/ – "rennen-nennen", /l-m/ – "lachen-machen", /l-ŋ/ – "Fall-Fang".

Alman dilindəki sonor samitlər üzvləri bir və ya iki fərqləndirici əlamət üzrə oppozitiv cütlüklər əmələ gətirir. Beş sonor samitdən hər biri digər dörd fonemlə qarşılaşma yaradır. Onlar on ikili qarşılaşma yaradır. Beləliklə, alman sonor samitlərinin qarşılaşmalarının fonoloji məzmununu bülə şərh etmək olar: şaquli istiqamətdə iki korrelyasiya yaradır, yəni üfüqi xətt üzrə bir ümumi fərqləndirici əlamətə malikdir, lakin şaquli istiqamətdə qarşılaşma münasibətindədir /n-l/, /ŋ-r/, üfüqi istiqamətdə, yəni ağız rezonatorunun həcmi və formasına üzrə /ŋ, n-ŋ/ üç korrelyasiya yaradır. Bu qarşılaşmalardan beşi iki diferensial əlamət üzrədir, yəni disfunksiyadır, məsələn: /m-l/, /m-r/, /l-r/, /n-r/, /l-ŋ/.

Nəticə. Dilin fonoloji sistemini öyrənərkən təkcə fonemlərin inventarını deyil, həm də fonemlər arasında bütün istiqamətlərdə olan əlaqələri, onların fonetik və funksional səviyyədə qarşılaşmasını, kombinatorikasını, funksional yükünü, fonemlərin daxil olduğu əvəzlənmələri

nəzərə almaq lazımdır. Dilin mənalı vahidlərində fonemlərin fəaliyyət mexanizmində aparıcı amillərə fonemlərin qarşılaşması və fonoloji sistemin təşkili aiddir. Fonemlər diferensial əlamətləri üzrə fonoloji qarşılaşmalar yaradır. Fonoloji qarşılaşma dedikdə, iki və daha artıq fonemin hər hansı bir əlamətin olub-olmamasını müəyyən etmək üçün qarşılaşması başa düşülür. Fonoloji qarşılaşma fonoloji korrelyasiya ilə sıx bağlıdır, yəni bir əlamətə görə bir-biri ilə qarşılaşma yaradan, bütün digər əlamətləri üst-üstə düşən iki fonemin müvafiq fonoloji sistemdə olmasıdır.

Elmi yeniliyi. Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, alman və ingilis dillərinin fonoloji sistemindəki fonem qarşılaşdırmaları ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə müqayisə edilmiş, onların arasında mövcud olan fərqli və oxşar cəhətlər konkret nümunələrlə təhlil olunmuşdur. Məqalədə fonemlərin diferensial əlamətləri əsasında yaranan fonoloji oppozisiyaların müəyyənəşdirilməsi və təsnifatı verilir. Bundan əlavə, fonem qarşılaşmalarının identifikasiyası üçün təklif edilən metodika, fonetik və fonoloji səviyyədə kontrastların daha dəqiq təhlilinə şərait yaradır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. “Alman və ingilis dillərində fonem qarşılaşmalarının müqayisəsi” adlı bu məqalə fonologiya sahəsində aparılan nəzəri araşdırmaların praktik dil öyrənmə və tədris prosesinə tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fonem qarşılaşmalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, hər iki dili öyrənən və ya tədris edən şəxslərə səs fərqlərini daha dəqiq anlamaq və tələffüz səhvlərini azaltmaq imkanı verir. Fonem fərqlərinin düzgün qavranılması danışıq zamanı kommunikasiya problemlərinin qarşısını almaqda və dil öyrənmə prosesini daha səmərəli təşkil etməkdə yardımçı olur.

Ədəbiyyat

1. Хосомоева, Э.Н. Состав и фонологическое содержание оппозиций шумных и сонорных согласных немецкого языка // sostav-i-fonologicheskoe-soderzhanie-oppozitsiy-shumnyh-i-sonornyh-soglasnyh-nemetskogo-yazyka.pdf
2. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. – Москва: Изд-во иностр. лит. – 1960. – 372 с.
3. Бондарко, Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи // Л.В. Бондарко. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, – 1981. – 195 с.
4. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. – Москва: Аспект Пресс. – 2000. – 352 с.
5. Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / N.S.Trubetskoy, – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 385 s.
6. Alarkos, L. Fonologia española. 4-ta ed / L.Alarkos, – Madrid. Gredos, – 1991, – 290 с.
7. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика и избранные статьи / Л.Р.Зиндер. –СПб.: Филологический факультет СПбГУ: Издательский центр «Академия», – 2007. – 576 с.
8. Yadiqar, F. (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş // F.V.Yadiqar. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 405 s.
9. Vejsalov, F.J. Lehrbuch der deutschen Phonetik / F.Veysalli. – Baku, – 1989. – 268 s.
- 10.Пережегина, Т. А. Оппозиции гласных фонем и их нейтрализация в современном русском языке // oppozitsii-glasnyh-fonem-i-ih-neytralizatsiya-v-sovremennom-russkom-yazyke.pdf
- 11.Соловьева, Н.В. Фонологические оппозиции: типологические особенности и условия нейтрализации // 709-721-1-PB.pdf

Y.I.Gasimova

Contrasts of Phoneme Occasions in German and English Summary

The article investigates the concept of phoneme contrasts introduced into linguistics by the prominent linguist N.S.Trubetskoy. The concepts of phonological contrasts existing in linguistic sources are examined in the article. It specifies the conditions for the emergence of contrast relations between phonemes, and identifies them and systematizes the differential signs of phonological contrasts in German and English. The existence of phonological contrasts has been confirmed in the article too. Besides, it

proposes a method for their identification in the studied languages. Phonemes create phonological contrasts on differential features in the phonological system of a particular language.

Keywords: *phoneme, phonological system, phonological contrasts, syntagmatics, paradigmatics, differential sign*

Е.И.Гасимова

Сравнение фонемных оппозиций в немецком и английском языках

Резюме

В этой статье рассматриваются понятия оппозиции фонем, введенные в научный оборот выдающимся лингвистом Н.С.Трубецким. В статье рассматриваются существующие в лингвистических источниках представления о фонологических оппозициях, уточняются условия возникновения отношений противоположности между фонемами, выявляются и систематизируются дифференциальные признаки фонологических оппозиций в немецком и английском языках. В статье подтверждается наличие фонологических оппозиций и предлагается метод их выявления в исследуемых языках. В статье отмечается, что в фонологической системе того или иного языка фонемы создают фонологические оппозиции, основанные на дифференциальных признаках.

Ключевые слова: *фонема, фонологическая система, фонологические оппозиции, синтагматика, парадигматика, дифференциальный признак*

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2025